

תווים לדמותה

שימור הזיכרון
המוזיקלי
הלאומי

אדוין סרוסי

מרים ו'כל הנשים אחריה בתפלים ובמחולות', הגדת הזהב (ברצלונה?), המאה ה-14

ספריות ציבוריות של מוזיקה אינן דבר מובן מאליו אלא תופעה חדשה יחסית. המוזיקה מטבעה היא אמנות שחווים אותה בפועל בשעת ביצועה והיא נשמרת בהעברה בעל פה מדור לדור ברוב התרבויות – כך ש"ספריית המוזיקה" הייתה תמיד בזיכרון האישי של יוצריה ומבצעייה. עם זאת, השאיפה להקפיא מוזיקה של דור מסוים למען הדורות הבאים באמצעים חיצוניים ידועה כבר מראשית התרבות המתועדת. במסופוטמיה נחשפו רישומים של מוזיקה בכתב יתדות מאמצע האלף השני לפסה"ג, ואלו הם המסמכים הקדומים ביותר שנחשפו המעידים על הכמיהה לשמר בצורה גרפית אמנות שבמהותה היא חולפת.

ניצד "מקפייים" אמנות חולפת?

תרבויות שונות המציאו צורות מגוונות של רישום, כשהידועה והנפוצה ביותר היא כתב התווים המערבי. כתב זה החל להתפתח בימי הביניים המוקדמים לרישום מוזיקה כנסייתית, והגיע לצורתו המוכרת במאה ה-16. במקביל התפתח הדפוס של תווי מוזיקה כאמצעי לרישום של יצירות חדשות, כך שיוכלו להיות מבוצעות במקומות מרוחקים בזמן ובמרחב מן היוצר המקורי. השלב האחרון בניסיון האנושי להקפאת מוזיקה החל ב-1877 כשתומס אדיסון הציג את ה"פנוגרף", המקליט על גליל שעווה ולאחר מכן משמיע אותו. המצאת ההקלטה טרפה את כל הקלפים בתפיסת המוזיקה ובצריכתה בתקופה המודרנית. ההקלטה הפכה לאמצעי שדרכו רוב בני אנוש חווים מוזיקה בהווה. השכפול האינסופי של אותו הביצוע יצר גם שוק עצום, המכונה בפינו "תעשיית המוזיקה".

כתב תווים נדיר של עובדיה הגר מהגניזה הקהירית, המאה ה-12 – עדות קדומה למוזיקה בבית הכנסת (Cambridge T-S K5.41, permission of the Syndics of Cambridge University Library)

נקל להבין מדוע ספריות ציבוריות למוזיקה הן תופעה מודרנית לחלוטין. עד לעת החדשה, האוספים יקרי המציאות של כתבי יד ודפוס תווים נמצאו במוסדות כנסייתיים ובידיים הפרטיות של אספנים או של מוזיקאים. התפתחותם של מוסדות הוראה ממלכתיים למוזיקה בעקבות המהפכה הצרפתית הביאה ליצירת אוספים ציבוריים שעמדו לרשות תלמידי הקונסרבטוריונים והאקדמיות למוזיקה. התפתחות המחקר העיוני של מוזיקה (מוזיקולוגיה) באוניברסיטאות גרמניות בסוף המאה ה-19 יצרה מחלקות מיוחדות למוזיקה בתוך מערך הספריות האוניברסיטאיות. אלו כללו תווים וכן ספרות על מוזיקה, שהחלה להתרבות במהירות, אך ארכיוני צליל היו נדירים – הראשון שבהם הוקם בווינה רק ב-1899. אוספי הקלטות חדרו לספרייה הציבורית בשלב מאוחר, לאחר שהתקליט הפך זמין ונפוץ.

ניצנים לאוסף מוזיקה לאומי

ספריות לאומיות, תוצר מדינת הלאום המודרנית, דאגו בראש ובראשונה לאוצרות המוזיקה של האומות החדשות שהקימו את אותן ספריות מלכתחילה. מבחינה זו, הספרייה הלאומית של ישראל הייתה דגם ייחודי, כיוון שפעלה מראשית שנות ה-20 כשילוב של ספרייה לאומית ואוניברסיטאית.

עד לאמצע שנות ה-60 לא היה בישראל מאמץ מרכזי להקים אוסף מוזיקה ברמה הלאומית. היו ניצנים שלא הבשילו מסיבות היסטוריות. אחד החשובים שבהם היה "מכון שירת ישראל", שהקים בירושלים החוקר הדגול אברהם צבי אידלסון (1882-1937), שהגיע לארץ ישראל ב-1906 במטרה לאסוף בהקלטות ובתווים את הזיכרון המוזיקלי של קהילות המזרח, יחד עם ר' שלמה זלמן ריבלין (1884-1962); קיומו של מכון זה נקטע באבו עקב מלחמת העולם הראשונה, ואחרי כן בשל עזיבתו של אידלסון את הארץ ב-1921. ניסיון חשוב אחר היה "הארכיון למוזיקה מזרחית" באוניברסיטה העברית בירושלים, שהקים ד"ר רוברט לחמן (1892-1939) – מבכירי האתנו-מוזיקולוגים בעולם בתקופתו, שנאלץ לעזוב את ברלין והתיישב בירושלים ב-1935 בהזמנת נשיא האוניברסיטה העברית י"ל מגנס; פירות עבודתו של לחמן שמורים בספרייה הלאומית. בין הניסיונות שלא צלחו היו גם "מרכז השירה העברית", שתוכנן לקום בתל אביב לכבוד עלייתו ארצה של המלחין והמוזיקולוג יואל אנגל ב-1924, וכן הצעה לקונגרס הציוני העולמי לתמוך במרכז עולמי לכינוס ולשימור המוזיקה העברית. האחרון הוקם בירושלים ב-1936, סבל קשיים חומריים קשים ונסגר ב-1940, אך ארכיונו נשמר בספרייה הלאומית.

אידלסון פרסם את תגובת עבודתו בארץ ישראל בחמשת

הכרכים הראשונים של מפעלו המונומנטלי "אוצר נגינות ישראל", שראו אור באירופה החל מ-1914. הכרכים מוקדשים למסורות המוזיקה של יהודי תימן, עירק, פרס ובוכרה, מרוקו, ומגורשי ספרד באימפריה העות'מאנית. לכל כרך הקדים אידלסון מבואות מפורטים על התרבות, על השפות ועל הספרות של כל קהילה. חמישה כרכים נוספים הוקדשו למסורות האשכנזיות וראו אור לאחר שאידלסון עזב את הארץ. הכרכים ה"אשכנזיים" מבוססים על חומר ארכיוני בכתבי יד ובדפוסים ועל הידע האישי של אידלסון, ואילו חמשת הכרכים הראשונים מושתתים על מסורות שבעל פה. בתקופת היישוב וראשית שנות המדינה, בטרם הוחל בלימודי מוזיקה באוניברסיטה, כלל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאית אוסף צנוע של ספרי מוזיקה. אוסף זה חב את קיומו לפועלו של חוקר התפילה והפיוט ד"ר דניאל גולדשמידט, אף הוא פליט יהודי מגרמניה, שהצטרף לסגל הספרייה הלאומית ב-1936 ושימש בה ספרן. גולדשמידט היה מוזיקאי מקצועי וחזן בעל ידע רחב. על אף שלא הייתה בספרייה מחלקת מוזיקה עצמאית הוא גייס את כישוריו כספרן מוזיקה, כפי שלמד בספרייה הממלכתית של ברלין, וטיפח את אוסף המוזיקה בירושלים. בתחום ההקלטות לא היה המצב טוב יותר. ההקלטות החלוציות של אידלסון ושל לחמן בארץ ישראל נשלחו לארכיונים בווינה

(עברות של phonoteque הצרפתית) – כיום "ארכיון הצליל הלאומי". במקביל ייסד אדלר את המרכז לחקר המוזיקה היהודית באוניברסיטה העברית, הפועל עד היום, כזרוע שמטרתה היא להעשיר את האוסף בהקלטות חדשות ולחקור את החומרים הייחודיים של הספרייה הלאומית בתחום המוזיקה היהודית.

אוסף ה"נייר" כלל אף הוא שתי זרועות: אוסף המוזיקה הכללי, אשר שימש כספרייה סמינריונית של החוג למוזיקולוגיה ואת חוקרי המוזיקה בישראל; והאוסף היהודי-ישראלי, שעיקרו כתיב יד ודפוסים נדירים. נקודת ציון היסטורית בבניית האוסף היהודי היא אוסף יעקב מיכאל מניו יורק, אחד האוספים הפרטיים היקרים בתחום, שנתרם בשנת 1965 (והגיע ארצה כעבור שנתיים). האוסף כולל אלפי דפוסים וכתיב יד ייחודיים וכן הקלטות, והפך בן-לילה את בית הספרים הלאומי לאחד המוקדים החשובים בעולם לחקר המוזיקה היהודית. רכישה חשובה נוספת הייתה של האוסף הפרטי של חוקר הזמר העברי והיהודי מאיר נוי (אוסף נוי-ווקס). רכישה זו, בצירוף האוספים הקיימים בתחום זה, הפכה את הספרייה הלאומית למרכז לחקר השיר הישראלי והידי. ב-1980 הועתק מקומו של אולם הקריאה הכללי למוזיקה מגבעת רם להר הצופים. כך נותרו בספרייה הלאומית בעיקר האוספים היהודיים והישראליים הייחודיים וכן ארכיון הצליל הלאומי, המהווים ביחד את מחלקת המוזיקה של הספרייה (בניהול ד"ר גילה פלם).

ארכיון הצליל הלאומי הכיל עם ייסודו את האוספים שכבר היו קיימים בידיים פרטיות או מוסדיות – אידלסון, לחמן, ספקטור, גרזון-קיוי, ליאו לוי, המכון למוזיקה דתית וכן תרומות מהארץ ומחו"ל. הארכיון הורחב והועשר בזכות חוקרי המרכז לחקר המוזיקה היהודית והחוג למוזיקולוגיה, ובהם אורי אפשטיין, שמחה ארום, אנדרה היידו, שושנה וייך-שחק, דליה כהן, רות כץ, יעקב מזור, אמנון שילוח ואורי שרביט. האוסף נבנה על בסיס נושאי ההתעניינות של החוקרים, ולכן מסורות שונות מוצגות באופן שונה, עם דגש על האוספים התימניים, החסידיים, היהודים-ספרדיים והצפון-אפריקאיים.

בהיותו אוסף לאומי, הוא כולל גם הקלטות של בני המיעוטים בתוך ישראל וכן מוזיקה מהמזרח הקרוב, האזור שישראל שוכנת בו. תוספת בולטת לארכיון הצליל היא זו של אוספי "קול ישראל", שבהם הקלטות שידור מקוריות של תכניות רדיו והקלטות אולפן המהוות תיעוד בסיסי לחיי המוזיקה של מדינת ישראל בראשיתה. נקודת ציון חשובה אחרת בהתפתחות אוסף ההקלטות הייתה אישור חוק עותקי חובה בשנת 2000, שכלל גם פריטים קוליים וחזותיים – כך שכל תקליטור או סרט היוצא בישראל מתועד בספרייה הלאומית.

בסוף שנות ה-80 עבר ארכיון הצליל הלאומי לפורמט דיגיטלי. השלב האחרון בתהליך הוא מפעל הדיגיטציה הכולל של האוספים, המושלם לאחרונה בסיוע קרן לגסי הריטג', שתרמה גם אולם ספריית שמע ומוזיקה. כיום ניתן להאזין באתר הספרייה לאלפי שעות של הקלטות מקור ייחודיות מכל קצות תבל.

הרבט לחמן בוחן הקלטה מצפון אפריקה, 1928

ובברלין שמימנו את המבצעים הללו, ונתרו גנוזות אחרי הטלטלות שעברו על האוניברסיטה העברית בעקבות מלחמת העולם השנייה ומלחמת העצמאות. אחרי קום המדינה קם דור חדש של חוקרים שהקליטו מסורות מוזיקה שבעל פה, ובהם ראויים לציון אדית גרזון-קיוי (שהייתה עוזרת לד"ר לחמן), יונה ספקטור, אביגדור הרצוג וליאו לוי. האוספים הללו נותרו בידי החוקרים, ובמקרה של הרצוג היו חלק מאוסף חדש של המכון למוזיקה דתית, שהוקם ב-1954 כזרוע של האגף הדתי במשרד החינוך והתרבות.

ה"פונותיקה" הלאומית פורסת זרועות

אוסף המוזיקה הלאומי רחב הממדים השוכן כיום בספרייה הלאומית הוא אוסף חדש-ישן, תוצאה של היוזמה והתושייה האישית של יחידים ולא פרי תכנון מראש. הוא "חדש", שכן תהליך הכינוס המסיבי החל אחרי 1968, עם חזרתו לארץ של פרופ' ישראל אדלר, מוזיקולוג במקצועו, שעבד במשך שנים כספרן יהדות בספרייה הלאומית של צרפת בפריז. מינויו של אדלר למנהל המחלקה החדשה למוזיקה של בית הספרים הלאומי הוא בבחינת "קו פרשת מים". על בסיס המבנה של מחלקת המוזיקה שהכיר מצרפת, בנה אדלר את המחלקה משתי זרועות: אוסף של "נייר" (כתיב יד, ספרים על מוזיקה ותווים) ואוסף של הקלטות צליל, יחידה שנקראה "פונותיקה"